

Manifestations of Azerbaijani Folklore in the Poetry of Nezami Ganjavi¹

**Mohammad Yaser Safilu², Jamileh Akhyani*³, Moharram
Eslami⁴, Farideh Vejdani⁵**

Received: 28/11/2024

Accepted: 22/02/2025

Abstract

Folklore reflects the thoughts and desires of various social classes, formed over time based on their experiences. Due to its persuasive power and, sometimes, its literary features, folklore and its various manifestations often transcend ordinary speech and enter the literary realm of poets, occasionally creating ambiguity in their poetry. Studying folklore in the works of poets can offer insight into one of their intellectual sources and contribute to a deeper understanding of their ideas and imagination. Like many other great Persian poets, Nezami makes extensive use of proverbs, which indicate his familiarity with various

* Corresponding Author's E-mail:
J_akhyani@znu.ac.ir

1 This paper is extracted from the PhD dissertation of Mohammad Yaser Safilu in the department of Persian Language and Literature, Zanjan University.

2 PhD Student of Persian Language and Literature, University of Zanjan, Zanjan, Iran
<http://www.orcid.org/0009-0006-6802-6479>

3 Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Zanjan, Zanjan, Iran.
<http://www.orcid.org/0000-0002-2267-5119>

4 Associate Professor of Linguistics, University of Zanjan, Zanjan, Iran
<http://www.orcid.org/0000-0002-6811-1511>

5 Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Zanjan, Zanjan, Iran
<http://www.orcid.org/0009-0007-5952-7930>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

cultures and referring to them in his works. In addition to Persian proverbs, manifestations of Azerbaijani folk literature are also evident in his poetry. Familiarity with the proverbs and colloquial expressions of this region can aid in a better comprehension of Nezami's poetry. In the present article, a number of proverbs and colloquial expressions found in Nezami's works are analyzed, and an attempt is made to provide clearer interpretations of verses containing them. Furthermore, based on the findings of this study, it can be argued that some of the proverbs attributed to Nezami in various sources are not entirely his own inventions, but rather borrowed from his cultural environment.

Keywords: Folklore; proverbs; colloquial expressions; Azerbaijani culture; Nezami Ganjavi's poetry.

Review of Literature

Several studies have addressed the presence of Persian folk culture and literature in Nezami's poetry. In addition to the lists of proverbs presented by Vahid Dastgerdi at the end of Nezami's works, various dictionaries and proverb collections have discussed them in some of his verses. Independent research, including academic theses, have also been conducted in this area. Some scholars have examined Azerbaijani proverbs specifically, which are the focus of this research. Among these are the article "Words, Concepts, and Turkish Proverbs in the Works of Nezami" by Javad Hey'at, which identifies twenty Turkish proverbs in Nezami's poetry. "Drawing Strength and Inspiration from Azerbaijani Folklore" by Sadegh Mohammadzadeh, which discusses twenty-four Turkish proverbs; and "Introducing a Forgotten Proverb in *Haft Paykar* and Examining Its Mythological and Folkloric Aspects" by Karimi Ghareh-Baba, which explores a specific Azerbaijani proverb from *Haft Paykar* through mythological

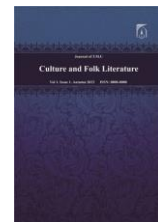
and cultural aspects. However, no prior research has been conducted on the use of Azerbaijani colloquial expressions in Nezami Ganjavi's poetry.

Objectives, questions, and hypotheses

A better understanding of the commonly used proverbs and idiomatic expressions in Azerbaijan can offer more accurate explanations for some of Nezami's more difficult verses. Given that folklore sometimes forms the foundation of greatest masterpieces (cf. Hedayat, 1999, p. 234), recognizing it can illuminate obscure aspects of these works. Persian proverbs are markedly present in Nezami's poetry; his attention to oral literature, the use of idioms, ironies, colloquial words, and popular proverbs is considered his stylistic hallmark (cf. Zolfaghari, 2012 p. 106). The hypothesis behind this study is that some of Nezami's ambiguous verses are rooted in proverbs and expressions from Azerbaijan. Thus, the central question is: How can understanding the folklore of different regions of Iran contribute to a better interpretation of the masterpieces of classical Persian literature?

Main Discussion

One of the challenges faced by readers of classical poetry may stem from a lack of familiarity with the cultural context in which the poetry was created. Nezami is among the poets whose verses can sometimes be difficult for readers to comprehend. One reason for this difficulty may be an insufficient knowledge of the culture of Azerbaijan, which influenced his poetry. As a Muslim who lived at the crossroads of various cultures and ethnicities in the Caucasus, Nezami was familiar with Iranian, Islamic, Turkish, Christian, and other traditions. The city of Ganjah, being both a frontier city with peoples from diverse ethnicities—Turks, Daylamites, Arabs, Kurds

(cf. Zarrinkoub, 1993, p. 8)—and a center for trade and merchants (ibid., p. 10), provided an ideal setting for the convergence of different cultures. It appears that Nezami had deep knowledge of these cultures and consciously or unconsciously drew upon them when needed. By understanding the cultural background and the use of certain proverbs and idioms in his poetry, a more precise interpretation of some of Nezami's challenging verses can be achieved.

Conclusion

This study examines Nezami's poetry from the perspective of Azerbaijani folk literature. According to the findings, some of the proverbs in Nezami's poems—often classified by commentators and compilers of proverb collections as his original creations—are not necessarily original or poetic proverbs. Rather, they are traditional, non-poetic sayings common in the cultural environment in which he lived, later he has incorporated them in his verse. Examples of such proverbs that appear verbatim, with slight modifications, or paraphrased in his poetry include: "So-and-so is like a lamb," "Not even worth pouring water over her/his hands," "What is done, is done," "It is a soul, not a stone," "Whoever led the donkey to the roof, must know how to bring it down," "The tongue is a piece of flesh," "Why take a donkey to a wedding? To carry water," "The more wealth one has, the darker their fate," "Eyes are ashamed before other eyes," "Their face is harder than stone," "To throw a stone at someone's head".

Furthermore, some idioms used in Nezami's poetry are colloquial expressions not recorded in standard dictionaries of Persian but still prevalent in Azerbaijani culture today, such as: "Who are these people?" "Good night or good morning," and so on.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 13, No.63

August-September 2025

Research Article

References

- Zolfaghari, H. (2012). The use of proverbs in Iranian poetry. *Journal of Persian Language and Literature (Gohar-e Gooya)*, 6(1), 95–122.
- Zarrinkoub, A. (1993). *The sage of Ganjah in search of nowhere*. Sokhan.
- Hedayat, S. (1999). *Folklore of the Iranian people*. Cheshmeh.

نمودهایی از فرهنگ عامه آذربایجان در شعر نظامی گنجوی^۱

محمدیاسر صفی‌لو^۲، جمیله اخیانی^{۳*}، محرم اسلامی^۴، فریده وجدانی^۵

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴)

چکیده

فرهنگ عامه انعکاسی است از اندیشه و ذوق طبقات اجتماعی مختلف که به مرور زمان و براساس تجربه شکل گرفته است. این فرهنگ و نمودهای مختلف آن با توجه به قدرت اقناع‌کنندگی و گاه ویژگی‌های ادبی، به مرور از کلام مردم عادی فراتر می‌رود و با ورود به سپهر ادبی شاعران، گاه موجب ابهام در شعر آن‌ها می‌شود. بررسی فرهنگ عامیانه در شعر شاعران، می‌تواند دریچه‌ای برای شناخت یکی از آبشخورهای فکری آن‌ها و درک هرچه بهتر اندیشه‌ها و تخیلاتشان باشد. نظامی مانند بسیاری دیگر از شاعران بزرگ ادب فارسی در آثارش از ضرب‌المثل‌های فراوانی که حاصل آشنایی با فرهنگ‌های مختلف است، سود برده است. علاوه بر ضرب‌المثل‌های فارسی، نمودهای ادبیات عامه منطقه آذربایجان نیز در شعر

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری محمدیاسر صفی‌لو، دانشجوی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زنجان است.

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

<http://www.orcid.org/0009-0006-6802-6479>

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسئول)

J_akhyani@znu.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0002-2267-5119>

۴. دانشیار زبان‌شناسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

<http://www.orcid.org/0000-0002-6811-1511>

۵. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

<http://www.orcid.org/0009-0007-5952-7930>

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

وی قابل مشاهده است. آگاهی از ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانهٔ رایج در منطقهٔ مذکور، می‌تواند مخاطب را در درک بهتر شعر نظامی یاری کند. در مقالهٔ حاضر تعدادی از ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانه در شعر نظامی را بازکاوی کرده و کوشیده‌ایم به کمک آن‌ها توضیح گویاتری از بیت‌هایی که مشتمل بر این ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات هستند، ارائه دهیم. نکتهٔ دیگر اینکه براساس یافته‌های نوشتهٔ پیش رو، می‌توان گفت برخی از ضرب‌المثل‌هایی که در منابع مختلف به نام نظامی ثبت شده، صرفاً حاصل خلاقیت او نبوده و از محیط زندگی وی وام گرفته شده است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ عامه، ضرب‌المثل، اصطلاحات عامیانه، فرهنگ آذربایجانی، شعر نظامی گنجوی.

۱. مقدمه

فرهنگ به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان تمدن بشری و میراث معنوی انسان شاخه‌های متعددی دارد که یکی از آن‌ها «فرهنگ عامه» است. فولکلور یا فرهنگ عامه مجموعه‌ای است از افسانه‌ها، لالایی‌ها، داستان‌ها، ضرب‌المثل‌ها، اصطلاحات عامیانه، آداب و رسوم، قراردادهای اجتماعی و باورهای قومی و محلی که حاصل خلاقیت هر ملت در طول تاریخ است. فرهنگ عامه چون ظرفی است که نبوغ ادبی و خلاقیت توده به مرور در آن ریخته شده و به قول هدایت (ر.ک. ۱۳۷۸، ص. ۲۳۴) گاه مصالح اولیهٔ بهترین شاهکارهای بشر و به قول محبوب منبع الهامی برای شاهکارهای ادبیات رسمی می‌شوند (ر.ک. محبوب، ۱۳۸۲، ص. ۴۳). زبان ادب عامه نیز ممکن است متفاوت از ادبیات رسمی باشد. «در بسیاری موارد ادب عوام به فارسی دری است، اما در موارد بسیار دیگر نیز آثار ادب عوام به لهجه‌ها و زبان‌های محلی پدید آمده است ... بنابراین به‌طور کلی باید بگوییم که زبان عوام منحصر به زبان رسمی فارسی دری نیست»

(محبوب، ۱۳۸۲، ص. ۴۵). شناخت شئونات مختلف زندگی هر قوم و ملتی با شناخت فرهنگ عامه محقق خواهد شد، زیرا می‌تواند نشان‌دهنده جهان‌بینی مردمی باشد که در طول قرن‌ها در یک منطقه زیسته‌اند. هر فرد، فرهنگ عامه را پیش از آموختن ادبیات رسمی - مدرسه‌ای فرا می‌گیرد؛ بنابراین اگر فرهنگ عامه قدمتی بیش از ادبیات رسمی نداشته باشد، دست‌کم به لحاظ زمان آموختن، پیش از هر دانشی به صورت ناخودآگاه و از محیط زندگی آموخته می‌شود. شاعران و نویسندگان نیز در خلق آثارشان به انحاء مختلف از شاخه‌های گوناگون فرهنگ عامه بهره می‌برند. نظامی گنجوی از جمله کسانی است که نمود فرهنگ عامه در آثارش چشمگیر است. «خمسۀ نظامی، به‌ویژه هفت‌پیکر و خسرو و شیرین هم اجزای فراوانی از فرهنگ مردم را بازتاب می‌دهد و هم تأثیر زیادی بر فرهنگ مردم دارد» (جعفری، ۱۴۰۰، ص. ۱۷). در اشعار نظامی بیت‌هایی دیده می‌شود که برای درک دقیق‌تر آن‌ها باید به فرهنگ محیط زندگی او توجه کرد. در پژوهش حاضر برخی از این بیت‌ها را که بر مبنای فرهنگ عامه آذربایجانی شکل گرفته‌اند، مورد بررسی قرار داده، می‌کوشیم معنای دقیق‌تری از آن‌ها ارائه کنیم.

۲. پیشینه پژوهش

درباره فرهنگ و ادب عامه فارسی در شعر نظامی، پژوهش‌های مختلفی انجام شده است. علاوه بر فهرست ضرب‌المثل‌هایی که وحید دستگردی در پایان هر یک از آثار نظامی ارائه کرده، فرهنگ‌ها و کتاب‌های ضرب‌المثل مانند: *امثال و حکم*، *داستان‌نامه بهمنیار* و *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی* نیز به برخی بیت‌های نظامی پرداخته‌اند. پژوهش‌های مستقلی نیز به صورت پایان‌نامه در این زمینه تدوین شده است: *امثال و حکم در خمسۀ نظامی از محسن خرم* (۱۳۶۲)، *بررسی جلوه‌های فرهنگ عامه*

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

در شعر نظامی از فاطمه الهامی (۱۳۷۶)، بررسی اعتقادات عامه در خمسهٔ نظامی از سیروس پورقاسمی (۱۳۸۱) و بررسی نوادر فرهنگ عامه در خمسهٔ نظامی از محمودرضا غیبی (۱۳۸۳). دربارهٔ مثل‌های ترکی آذربایجانی که موضوع این پژوهش است. نیز، برخی محققان بررسی‌هایی انجام داده‌اند. از جمله جواد هیئت (۱۳۷۲) در مقاله‌ای با عنوان «واژه‌ها، مفاهیم و امثال ترکی در آثار نظامی» بیست مثل ترکی در اشعار نظامی را معرفی کرده است. حسین محمدزادهٔ صدیق (۱۳۹۶) نیز در مقاله‌ای با عنوان «اخذ قوت و الهام از فولکلور آذربایجان» به بررسی ۲۴ مثل ترکی در شعر نظامی پرداخته است. کریمی قره‌بابا (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «معرفی ضرب‌المثلی فراموش شده در هفت‌پیکر و بررسی ابعاد اسطوره‌شناختی و فولکلوریک آن» یکی از مثل‌های آذربایجانی به کار رفته در منظومهٔ هفت‌پیکر را از زوایای مختلف اسطوره‌شناختی و فرهنگی بررسی کرده است، اما دربارهٔ اصطلاحات عامیانهٔ آذربایجانی به کار رفته در شعر نظامی گنجوی، در حدود جست‌وجوی نگارندگان، پژوهشی انجام نشده است.

۳. بحث و بررسی

فرهنگ عامه شاخه‌های مختلفی مانند باورها، آداب، ضرب‌المثل، اصطلاحات، لایلی، ترانه، موسیقی و... دارد. در این تحقیق به بررسی دو جنبه از فرهنگ عامه؛ یعنی ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانهٔ منطقهٔ آذربایجان که در شعر نظامی به کار رفته است، پرداخته‌ایم.

۳-۱. بررسی ضرب‌المثل‌های آذربایجانی در شعر نظامی

یکی از مظاهر فرهنگ عامه ضرب‌المثل است. مثل در لغت به معنی «گفتاری کوتاه و شایع و معمولاً در قالب بیانی کلیشه‌ای و بیان‌کنندهٔ حالتی نمادین با معنای عمیق و

اندرزگونه که موضوع یا روی داد مورد مجادله و بحث را به آن تشبیه می کنند» (انوری، ۱۳۸۱، ذیل مثل) است. ضرب المثل در کتب بلاغی به عنوان یکی از ابزارهای بلاغت معرفی شده است: «یکی از جمله بلاغت آن است کی شاعر اندر بیت حکمتی گوید، آن به راه مثل بود» (رادویانی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۷) و در معنای اصطلاحی، محققان ایرانی، عربی و غربی تعاریف متعددی برای آن ارائه کرده اند (ر.ک. بهمنیار، ۱۳۸۱: ۱۸؛ ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۲۰). ذوالفقاری پس از برشمردن ویژگی های ضرب المثل در تعاریف محققان، آن را جمله ای «کوتاه، مشهور و گاه آهنگین، حاوی اندرزها، مضامین حکیمانه و تجربیات قومی مشتمل بر تشبیه، استعاره یا کنایه که به دلیل روانی الفاظ، روشنی معنا، سادگی، شمول و کلیت در میان مردم شهرت و رواج یافته و با تغییر یا بدون تغییر آن را به کار می برند» (همان، ص. ۲۵) تعریف می کند. ضرب المثل در ساختار خود بر مبنای تشبیه شکل می گیرد، زیرا در مثل وضعیت موجود که نیازمند توصیف است، به جمله ای که برای کاربران زبان پذیرفته شده است، تشبیه می شود و در گام بعدی بدل به استعاره می گردد. درواقع «هر استعاره تمثیلی یا مرکب که شهرت پیدا کند، به گونه مثل در می آید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵، ص. ۱۱۷). مثل بیشترین کاربرد را در تفهیم مطلب و اقناع مخاطب دارد و به قول همایی (۱۳۸۵، ص. ۳۰۰): «باشد که مثل در نظم یا نثر و خطابه و سخنرانی، اثرش در پروراندن مقصود و جلب توجه شنونده بیش از چندین بیت منظوم و چند صفحه مقاله و رساله باشد». همین ایجاز یکی از مهم ترین دلایل استقبال شاعران از ضرب المثل است؛ «بازگویی یک تجربه یا یک حالت معین در قالب مثل، حتی از نظر زبانی، به مراتب ساده تر و کوتاه تر از بیان تجریدی مستقیم و عاری از هر گونه تصویر است» (زولهایم، ۱۳۸۱، ص. ۱۳). ضرب المثل برای توده، همان جایگاه دانش را دارد، زیرا حاصل تجارب مشترک آنان و

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

نتیجهٔ حوادثی است که در طول تاریخ برای آن‌ها روی داده است؛ بنابراین برای مردم مواجهه با ضرب‌المثل مانند برخورد با یک تفکر و امر پذیرفتنی است. ضرب‌المثل نقطهٔ اتصال فرهنگ شفاهی به ادب رسمی و بیان‌کنندهٔ تعلق یا دست کم تسلط یک گویشور به آن زبان و فرهنگ و بازتاب‌دهندهٔ تصورات و جهان‌بینی اوست و می‌تواند دریچه‌ای برای ورود به منظومهٔ فکری و ادبی یک شاعر باشد. به تعبیری، فرهنگ عامه، به‌ویژه ضرب‌المثل مواد اولیهٔ آثار ادبی است. ذوالفقاری (۱۳۸۸، ص. ۳۸) تعدد روایت را از ویژگی‌های مهم ضرب‌المثل می‌داند که این ویژگی بیانگر پذیرفته شدن ضرب‌المثل در بین اهالی یک منطقه است.

بخشی از دشواری‌هایی که خوانندهٔ شعر کلاسیک با آن رویارو می‌شود، می‌تواند حاصل عدم شناخت زیربنای فرهنگی محیطی باشد که شعر در آن سروده شده است. با درک مبانی فرهنگی اثر یک شاعر، فهم آن برای خواننده به صورت دقیق‌تر امکان‌پذیر خواهد بود. نظامی ازجمله شاعرانی است که درک برخی از بیت‌های او برای مخاطب دشوار است. یکی از دلایل این دیریابی، عدم آشنایی با فرهنگ مردم منطقه به‌عنوان یکی از مبانی شعر وی است. نظامی هم به عنوان حکیمی مسلمان در حوزهٔ تمدن اسلامی و هم به‌عنوان فردی که در منطقهٔ قفقاز، محل تلاقی فرهنگ‌ها و اقوام مختلف زندگی کرده، با فرهنگ‌های گوناگونی چون فرهنگ ایرانی، اسلامی، ترکی، مسیحی و غیره آشنا بوده است. از یک سو گنجه به‌عنوان شهر مرزی و حضور مجاهدانی از اقوام مختلف اعم از ترک، دیلم، عرب و کرد (زرین‌کوب، ۱۳۷۲، ص. ۸)؛ از سوی دیگر به‌دلیل نقش مهم در تجارت و رفت و آمد بازرگانان (رک. همان، ص. ۱۰) محیط و بستر مناسبی برای تلاقی فرهنگ‌های مختلف بوده است. به‌نظر می‌رسد نظامی با این فرهنگ‌ها آشنایی داشته و در مواقع نیاز آگاهانه یا ناخودآگاه از ابعاد مختلف

فرهنگ‌های مذکور بهره برده است؛ بنابراین در شناخت شعر او، نیازمند آشنایی با فرهنگ‌های مختلف هستیم. از بین نموده‌های مختلف فرهنگ توده، ضرب‌المثل از جمله فنونی است که نظامی برای پروراندن شعرهای خود و نیز تفهیم اندیشه‌های حکیمانه و اقناع مخاطب، آن را به کار گرفته است. در شعر وی ضرب‌المثل‌های فارسی به طور چشمگیری قابل مشاهده است؛ چنانکه توجه وی به ادب شفاهی و کاربرد اصطلاحات، کنایات، واژگان عامه و ضرب‌المثل‌های رایج را از ویژگی‌های سبکی وی شمرده‌اند (ر.ک. ذوالفقاری، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۶). همانگونه که پیش‌تر اشاره شد، تعدد روایت از ویژگی‌های ضرب‌المثل است. در مطالعه اشعار نظامی، به مثلهایی برخورد می‌کنیم که از سوی شاعران و نویسندگان دیگر به کار نرفته و در فرهنگ‌ها نیز ثبت نشده یا تنها به نام نظامی ثبت شده است؛ به تعبیری «تعدد روایت» درباره این مثل‌ها صدق نمی‌کند یا به صورتی متفاوت از ضرب‌المثل‌های فارسی رواج دارند. بررسی‌های نگارندگان نشان می‌دهد برخی از این ضرب‌المثل‌ها، در فرهنگ آذربایجانی ریشه دارند و تحت تأثیر محیط زندگی نظامی وارد شعر وی شده‌اند که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

مادرم گفت و او زنی سره بود پیرزن گرگ باشد، او بره بود

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۷، ص. ۲۹۳)

این بیت در هفت‌پیکر از زبان دختر پادشاه اقلیم هفتم نقل می‌شود. از آنجا که «بره» در فرهنگ فارسی‌زبانان معمولاً کنایه از فرد مطیع و فرمانبردار است و منظور از «مادر» در این حکایت، همسر پادشاه اقلیم هفتم است، این تشبیه چندان مناسب به نظر نمی‌رسد؛ علاوه بر اینکه این صفت باید در تأیید صفت «سره» در مصراع اول به کار رفته باشد؛ در حالی که «بره» با «سره» چندان سازگار نیست. وحید دستگردی (همان، ص. ۲۹۳، پانوش ۱) در شرح خود بر این بیت فقط به مصراع اول پرداخته و درباره

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

مصراع دوم توضیحی ندارد: «افسانه‌ای است که مادرم برای من گفته و او زنی نیکو و سره بود».

در فرهنگ آذربایجانی، مثلی وجود دارد که می‌تواند به درک بهتر کاربرد این واژه کمک کند. در این منطقه ضرب‌المثل «فلانی قوزو کیمی دیر» به معنی «فلانی مانند بره است» لزوماً برای توصیف فرد مطیع و فرمانبر به‌کار نمی‌رود، بلکه گاهی منظور از آن «مبادی آداب و پسندیده بودن» است و در این صورت نه‌تنها صفتی منفی نخواهد بود، بلکه معنای تمجید دارد. به‌عنوان مثال در توصیف فرد سربه‌راه و مؤدب این جمله به‌کار می‌رود: «فلانی قوزو کیمی دیر». با در نظر داشتن این ضرب‌المثل که در منابع مثل ضبط نشده است، توضیح بیت می‌تواند این‌گونه باشد: «مادرم زنی نیکو و مبادی آداب بود». نکتهٔ دیگر اینکه به نظر می‌رسد نظامی از یک سو تضاد دو واژهٔ گرگ و بره (شکارچی و شکار) در فرهنگ فارسی و از سوی دیگر واژهٔ بره با بار معنایی آن در فرهنگ آذربایجانی را در ذهن داشته و با تلفیق این دو، هم معنای مورد نظر خود را اراده کرده و هم تضادی میان «گرگ و بره» به‌وجود آورده است.

بدین تری که دارد طبع مهتاب نیارد ریختن بر دست من آب

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰، ص. ۳۱۶)

این بیت از قول شیرین و در توصیف طراوت و زیبایی اوست، اما معنای مصراع دوم چیست؟ در فارسی نزدیک‌ترین ضرب‌المثل با واژه‌های به‌کاررفته در این بیت، «آب پاکی روی دست کسی ریختن» است که به‌نظر نمی‌رسد صحیح باشد. در منطقهٔ آذربایجان برای نشان دادن رتبهٔ پایین یک فرد در مقایسه با دیگری، ضرب‌المثل «آینه سو تۆکمگه ده یاراماز / آینه سو تۆکلمز» به‌معنی «حتی لایق ریختن آب بر دست او هم نیست» به‌کار می‌رود. با توجه به این نکته، معنای بیت این است که «ماه با همهٔ شادابی و زیبایی از من بسیار پایین‌تر است و حتی لایق خادمی من (آب ریختن بر دست من)

هم نیست». می‌توان معنای این بیت را به این مثل نزدیک دانست: «به ماه می‌گه تو درنیا که من دراومدم». لازم به ذکر است که وحید دستگردی هم معنای بیت را به‌درستی درک کرده است: «یعنی ماه با آن همه تری در پیش شادابی گل وجود من هیچ است و قابل آن نیست که بنده‌وار دست مرا بشوید» (همان، ص. ۳۱۶، پانوش ۴). نکته دیگر اینکه طبق نجوم سنتی، هر کدام از هفت اختر طبعی مخصوص به خود دارند؛ طبع ماه «سرد و تر» است و گاه تری بر سردی چیرگی دارد (ر.ک. بیرونی، بی‌تا، ص. ۳۵۵)؛ از این رو شاعر بین واژگان «مہتاب»، «تری» و «آب» نیز تناسب ایجاد کرده است. درواقع شاعر با تسلط بر زبان فارسی، زبان محیطی و نیز نجوم قدیم و تلفیق این سه با هم، شاهکاری از رساندن معنا همراه با فصاحت بلاغی خلق کرده و با نظر داشتن به چنین اطلاعاتی، واژه «تر» را برای توصیف ماه به‌کار برده است. با این توضیح که خدمتگزار دست فرد را نمی‌شوید؛ بلکه تنها آب بر دست او می‌ریزد. این بیت و ضرب‌المثل به‌کار رفته در آن، در کتب امثال ضبط نشده است.

به عقل آن به که روزی خورده باشد که بی‌شک کار کرده باشد
(همان، ص. ۱۳۳)

فضایی که بیت در آن سروده شده، توصیف شبی خوش است:

فروزنده شبی روشن‌تر از روز جهان روشن به مہتاب شب‌افروز
(همان، ص. ۱۳۱)

خسرو بر تخت نشسته، با خود می‌اندیشد:

هوایی معتدل، چون خوش نخندیم؟ تنوری گرم، نان چون در نبندیم؟
نه هر روزی ز نو روید بهاری نه هر ساعت به دام آید شکاری
به عقل آن به که روزی خورده باشد که بی‌شک کار کرده باشد
(همان، ص. ۱۳۳)

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

معنی «کار کرده باشد» چیست؟ به نظر می‌رسد این جمله جزو ساخت‌های کم‌سابقه در ادب فارسی است و در حد جست‌وجوی نگارندگان، پیش و پس از نظامی به کار نرفته است. وحید دستگردی بیت را چنین توضیح داده است: «بحکم عقل باید روزی و قسمت را خورد زیرا تا کار را نکنی کرده نیست» (همان، ص. ۱۳۳، پانوش ۱)؛ درحالی‌که این معنی چندان قانع‌کننده نیست، چراکه ارتباط مناسبی بین دو مصراع برقرار نمی‌کند. ثروتیان نیز با ذکر «همان روز» به معنای بیت نزدیک شده است؛ ولی به معنای دقیق و ضرب‌المثل به کاررفته در بیت اشاره‌ای ندارد: «از روی عقل آن بهتر است که روزی هر روز در همان روز خورده باشد زیرا بی‌تردید آنچه باید بشود خواهد شد» (ثروتیان، ۱۳۸۶، ص. ۶۱۵). در فرهنگ عامهٔ آذربایجان ضرب‌المثل «گُورُولْمُوش گُورُولْمُوش دئ» به معنی «کاری که انجام شده، انجام شده است» برای بیان غنیمت بودن کاری که انجام دادن آن در آن لحظه ممکن و انجام دادنش مغتنم است، به کار می‌رود. این ضرب‌المثل به مضمون بیت نظامی بسیار نزدیک است و با لحاظ کردن آن، معنای بیت چنین خواهد بود: «به حکم عقل باید روزی و قسمت را در لحظهٔ ممکن و بلافاصله خورد؛ همانگونه که سود کار انجام شده از آن تو است و در غیر این صورت تنها سودی بالقوه است و دیگر روزی تو نیست». به عبارت دیگر سود آن است که در لحظه از آنچه داری، استفاده کنی. گفتنی است که ضرب‌المثل مذکور، وارد فرهنگ‌ها و کتب ضرب‌المثل نشده است.

جان است، نه سنگریزه، بنشین با جان مکن این ستیزه، بنشین

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۴)

این سخن از قول مادر مجنون خطاب به وی بیان می‌شود. وحید دستگردی در توضیح بیت می‌نویسد: «یعنی جان سنگریزه نیست، با او ستیزه مکن و پیش پای بنشین

و دست از کار عشق و جنون بردار» (همان، ص. ۲۰۴، پانوش ۳). علاوه بر اینکه با این توضیح، معنای مصراع اول ناگشوده مانده است، منظور از «پیش پای نشستن» هم مشخص نیست.

ظاهراً این مضمون برگرفته شده از فرهنگ محیطی شاعر است که تا به امروز در فرهنگ آذربایجان باقی مانده است. ضرب‌المثل «جان دئی داش دؤئیور» به معنی «جان است، سنگ نیست» برای توصیه به مراقبت از خود برای کسی که از خودش مراقبت نمی‌کند و خود را در معرض آسیب قرار می‌دهد به کار می‌رود. «سنگریزه» نماد بی‌ارزشی و محکمی و «جان» نماد ارزشمندی و شکنندگی است. شاعر می‌گوید: «چیزی که آن را نادیده گرفته‌ای و به آن آسیب می‌زنی، جان است که بسیار باارزش است، نه یک سنگریزه بی‌اهمیت». در کتب ضرب‌المثل به این مورد توجه نشده است.

به نادانی خری بردم بر این بام به دانایی فرود آرم سرانجام
(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۷)

وحید دستگردی توضیحی برای این بیت ارائه نکرده و فقط به ضرب‌المثل بودن آن اشاره کرده است (همان، ص. ۴۶۹). به نظر نمی‌رسد این مثل جزو ضرب‌المثل‌های فارسی باشد؛ با توجه به اینکه این ضرب‌المثل هم‌اکنون در آذربایجان رایج است، ما را در درک این بیت یاری خواهد کرد. مضمون به کاررفته در بیت فوق، می‌تواند ترجمه ضرب‌المثل «اشگی دامای چنخاردان آندیرمه‌سین ده بیلر» به معنی «کسی که خر را بالای بام برده، پایین آوردنش را هم بلد است» باشد. منظور از این ضرب‌المثل این است که هر کس مشکل را به وجود آورده، راه حل آن را هم خودش می‌داند. می‌توان گفت این ضرب‌المثل تقریباً متضاد ضرب‌المثل «یک دیوانه سنگی به چاه می‌اندازد، صد عاقل نمی‌تواند آن را دریاورند» است. ثروتیان نیز در توضیح این مضمون چنین نوشته

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

است: «خری بردن بر بام: کاری بسیار مشکل و در عین حال بیهوده کردن» (ثروتیان، ۱۳۸۶، ص. ۶۲۹) که برخلاف جریان متن است.

چه خوش گفت فرزانه پیش‌بین زبان گوشتین است و تیغ آهنین

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ الف، ص. ۱۵۶)

وحید دستگردی ضمن اینکه این بیت را جزو مثل‌های شعر نظامی آورده است (همان، ص. ۵۳۲)، بیت را به‌درستی شرح می‌دهد: «یعنی زبان گوشت و تیغ آهن هیچ مناسبتی با هم ندارند؛ پس سخن بیجا مگوی تا این دو نامناسب را با هم جمع نکنی و زبان را به بریدن ندهی» (همان، ص. ۱۵۶، پانوش ۵). بهمنیار با ضبط این بیت به عنوان ضرب‌المثل، توضیح مناسبی برای آن ارائه نمی‌دهد: «تفاوت بین قول و عمل در تأثیر واقعیت چون تفاوت بین گوشت و آهن است. کاری که از شمشیر برمی‌آید از گفتن برنمی‌آید» (بهمنیار، ۱۳۸۱، ص. ۳۷۰). نزدیک‌ترین مثل به‌لحاظ ظاهری به این بیت، «زبان گوشت است به هر طرف بگردانی می‌گردد» (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۱۶؛ دهخدا، ۱۳۹۰، ص. ۸۹۴) است. دهخدا در توضیح این مثل، همین بیت نظامی را به‌عنوان شاهد ذکر کرده است؛ درحالی‌که از نظر معنایی بین این مثل و بیت نظامی، ارتباطی وجود ندارد؛ چراکه منظور مثل فارسی این است که زبان تحت امر گوینده است و هر طور که بخواهد، می‌تواند از آن استفاده کند؛ ولی معنای بیت چنین نیست. در فرهنگ آذربایجانی، ضرب‌المثل «دیل بیر پارچا آت دیر» به معنی «زبان یک تکه گوشت است» برای بیان اینکه به‌مکافات سخنانی که می‌گویی، زبانت بریده خواهد شد، به‌کار می‌رود. شاید در ابتدا چنین به‌نظر برسد که «زبان گوشتین است» در این بیت همان «زبان سرخ سر سبز می‌دهد بر باد» فارسی باشد؛ گرچه معنای این دو به هم نزدیک است، اما دقیقاً مانند هم نیستند. در مثل فارسی این «سرخ» است که به واسطهٔ

خطای زبان به باد خواهد رفت، اما در نمونه بیت، سخن از «زبانی» است که برای مجازات بریده خواهد شد.

خران را کسی در عروسی نخواند مگر وقت آن کاب و هیزم نماند

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ الف، ص. ۲۰۸)

این بیت در منابع مختلف به عنوان مثل به نام نظامی و ضبط شده است (همان، ص. ۵۳۳؛ دهخدا، ۱۳۹۰، ص. ۷۲۳؛ ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۸۸۲) و در همه منابع به عنوان تنها شاهد آمده است. در حدود جست و جوی نگارندگان، این مثل به جز شعر نظامی در شعر خاقانی (به صورت داستان تمثیلی) به کار رفته است:

که خری را به عروسی خواندند خر بخندید و شد از فقهه سست
گفت من رقص ندانم بسزا مطربی نیز ندانم به درست
بهر حمالی خوانند مرا کاب نیکو کشم و هیزم چست

(خاقانی، ۱۳۷۳، ص. ۸۳۶)

با توجه به اینکه این مثل به گونه داستان در شعر خاقانی نیز به کار رفته است و هر دو شاعر در منطقه اران عمر خود را سپری کرده اند، می توان احتمال داد که این مثل از محیط زندگی آن ها نشئت گرفته باشد و علی رغم اینکه به نام نظامی ضبط شده، حاصل خلاقیت ادبی وی نباشد. در فرهنگ آذربایجانی برای بیان وضعیت افرادی که تنها در موقع نیاز مورد توجه قرار می گیرند و در زمان خوشی و شادی کسی از آنان یادی نمی کند، ضرب المثل «اشگی تویا نه ایچون آپارارلار؟ سو داشئماغا» به معنی «خر را برای چه به عروسی می برند؟ برای حمل آب» به کار می رود.

فراوان خزینه فراوان غم است کم است انده آن را که دنیا کم است

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ الف، ص. ۳۰۹)

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

این بیت در فرهنگ‌های امثال به‌عنوان مثل منظوم به‌نام نظامی ضبط شده است (ر.ک. بهمنیار، ۱۳۸۱، ص. ۴۷۳؛ ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۵۸؛ دهخدا، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۳۵؛ نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ الف، ص. ۳۰۹). معنای آن روشن و نزدیک به ضرب‌المثل‌های «آسوده کسی که خر ندارد، از گاه و جوش خبر ندارد» و «هرکه بامش بیش برفش بیشتر» است، اما نکتهٔ درخور توجه آن است که این ضرب‌المثل احتمالاً برگرفته از محیط زندگی نظامی است، نه ساخت او؛ چراکه ضرب‌المثلی با همین ساخت هم‌اکنون در آذربایجان رایج است: «مالی چوخ اولانئن گونی قره دیر» به معنی «روزگار فرد متمول سیاه است». چنانکه ملاحظه می‌شود، ضرب‌المثل آذربایجانی و بیت نظامی که به‌عنوان مثل ثبت شده است، ساختار مشابهی دارند: «فراوان‌خزینه» و «فراوان‌غم» به‌ترتیب با بخش‌های «مالی چوخ اولان» و «گونی قره» در مثل آذربایجانی مطابقت دارد.

سیاهان که تاراج ره می‌کنند	به دزدی جهان را سیه می‌کنند
به روز آتشی برنارند گرم	که دارد همی دیده از دیده شرم
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ الف، ص. ۳۱)	

این بیت در توصیف نحوهٔ شبیخون راهزنان در *شرف‌نامه* است. نظامی دلیل گزینش شب برای حمله از سوی راهزنان را «شرم داشتن دیده از دیده» می‌داند. مصراع دوم گرچه ترکیب کنایی «چشم تو چشم شدن» را به خاطر می‌آورد، اما با توجه به متن، نمی‌تواند با آن یکی باشد؛ چراکه «چشم تو چشم شدن» به معنی روبه‌رو شدن با دیگری، هنگامی به کار می‌رود که به کسی هشدار می‌دهند که به دلیل رویارویی با کسی که نمی‌خواهد با او روبه‌رو شود، از انجام کاری خودداری کند، اما در بیت مورد بحث، سخن از این است که آن‌ها که در پی آسیب به دیگرانند، از روبه‌رو شدن با

آسیب دیدگان و دیدن چهره آنان شرم می‌کنند و این موضوع با ضرب‌المثل «گوز گوز دن اوتانار» به معنی «چشم از چشم شرم می‌کند» یا «یوز یوز دن اوتانار» به معنای «روی از روی شرم می‌کند»، بیشتر سازگار است. مطابقت لفظ به لفظ در واژه «شرم» و تکرار واژه «دیده» در بیت نظامی و ضرب‌المثل آذربایجانی احتمال این تأثیر را قوت می‌بخشد.

کیسه زر بر آفتاب فشان سنگ در لعل آفتاب نشان
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۷، ص. ۴۳)

این بیت در نکوهش مال‌اندوزی و توصیه به بذل و بخشش است، اما معنای مصراع دوم چیست؟ وحید دستگردی در شرح این بیت می‌نویسد: «یعنی کیسه‌های زر که ذخیره کرده‌ای در آفتاب بیفشان برای بخشش و از گنجینه خود دور کن و لعل آفتابگون را هم سنگ بر سر بزن و یکسره از زر و لعل درگذر» (همان، ص. ۴۳، پانوش ۳). گرچه با این توضیح، معنای کلی بیت روشن می‌شود، اما معنای «سنگ در لعل نشاندن» دقیقاً روشن نیست. شرحی که برات زنجانی برای این بیت ارائه می‌کند نیز، گره‌گشا نیست «سنگ در چیزی نشاندن: سنگ زدن و چیزی را شکستن» (برات زنجانی، ۱۳۸۰، ص. ۲۴۴). می‌توان گفت معنای کلی بیت «خرج کردن بتمامی» است. چنین تعبیری در حدود جست‌وجوی نگارندگان، پیش و پس از نظامی سابقه ندارد و می‌توان احتمال داد که تحت تأثیر فرهنگ آذربایجان شکل گرفته باشد. در این منطقه از ایران برای گذشتن از چیزی و به تعبیر امروزی «قید چیزی را زدن/ تمام کردن/ تباه کردن»، جمله «داش سالدئم باشئا» به معنی «سنگ بر سرش انداختم/ زدم» به کار می‌رود. برای مثال، کسی که تمام پولش را به یکباره خرج کرده است، می‌گوید: «آپاردئم بازاردا داش سالدئم باشئا»، یعنی «پولم را بردم و در بازار سنگ بر سرش زدم» و منظور این است که تمام پولم

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

را خرج کردم. با توجه به این توضیحات، معنای دقیق بیت چنین است: «لعل آفتاب‌مانند را به‌طور کامل خرج کن (ببخش)، طوری که چیزی از آن باقی نماند».

اگر خود روی من رویست از سنگ

درو بیند، فرو ریزد ازین ننگ

(همان، ص. ۲۰۲)

خسرو، شاپور را به‌طلب شیرین می‌فرستد و شیرین با عتاب در جواب شاپور می‌گوید: در قصری که خسرو برای او ساخته در رنج است. شاعر برای تحمل رنج، تعبیر «سنگ‌رویی» را به‌کار برده است. وحید دستگردی دربارهٔ این بیت توضیح ندارد و در بخش ضرب‌المثل‌ها نیز به آن اشاره‌ای نکرده است. نزدیک‌ترین مضمون به مصراع نخست، ضرب‌المثل‌هایی مانند: «رو که نیست سنگ پا است» و «روی از آهن (سنگ) دارد» (ذوالفقاری، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۰۲) و «رو نیست چدن است» (دهخدا، ۱۳۹۰، ص. ۸۸۲) است. تمامی این مثل‌ها و موارد مشابه درمورد آدم بی‌حیا یا کسی که در کارها اصرار می‌ورزد و با هر قسم توهین و تخفیف دست از اصرار و قلاشی برنمی‌دارد، به‌کار می‌رود (نک، بهمنیار، ۱۳۸۱، ص. ۳۶۷). نکته‌ای که بیت نظامی را از موارد مذکور متمایز می‌کند، این است که در بیت فوق سخن از تاب و تحمل شیرین است نه بی‌شرمی او. در فرهنگ عامهٔ آذربایجانی برای توصیف کسی که شرایطی سخت را تاب می‌آورد، ضرب‌المثل «اؤزؤ داش دان دئ»، یعنی «رویش از سنگ است» به‌کار می‌رود. به‌عبارتی، این مثل برای بیان سازگاری با سختی‌ها است نه بی‌شرمی. با درنظر داشتن این ضرب‌المثل که در منابع مثل به آن اشاره نشده، معنای دقیق بیت این‌گونه خواهد بود: «هر قدر هم پرطاعت باشم و در برابر مشکلات و سختی‌ها رویی (مقاوم) چون سنگ داشته باشم، در مقابل این ننگ توانم را از دست خواهم داد».

زنبور پریده، شهد مانده

خازن شده، ماه و مهد مانده

بگشاده خزینه وز حصارش افتاده به در خزینه‌دارش
زآینه غبار زنگ برده گنجینه به جای و مار مرده
(نظامی گنجوی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۶)

این بیت دعای مجنون برای رهایی لیلی از دست ابن سلام است. شاعر بعد از تشبیه ابن سلام به خازن در بیت قبل، برای او واژه «خزینه‌دار» را به کار برده و او را به «به در افتادن» نفرین کرده است. اگر «به در افتادن» را به معنی نجات یافتن لیلی در نظر بگیریم، با دو اشکال روبه‌رو خواهیم بود: نخست اینکه خزینه‌دار مناسب ابن سلام است نه لیلی (گنج) و دوم اینکه به قرینه بیت قبل و بعد، ابن سلام است که باید بمیرد و دور شود و آنکه به جای خواهد بود، لیلی است؛ پس «به در افتادن» به ابن سلام مربوط است، اما منظور از «به در افتادن» چیست؟ وحید دستگردی توضیحی درباره آن ندارد. برای درک معنای این مضمون که در کتب ضرب‌المثل وارد نشده، باید به فرهنگ محیط نظامی مراجعه کرد. در این فرهنگ هنوز هم برای توصیف وضعیت کسی که مستأصل و درمانده است، مثل «قاپی یا دوشم‌وش» به معنی «به در افتاده» / «قاپی لا را دوشم‌وش»، یعنی «به درها افتاده» به کار می‌رود. با در نظر داشتن این نکته، معنای دقیق بیت این‌گونه خواهد بود: «امیدوارم خزینه، لیلی، از زندان رهایی یابد و خازن او، ابن سلام، مستأصل، آواره و در به در شود».

۲-۳. بررسی اصطلاحات عامیانه آذربایجانی در شعر نظامی

یکی دیگر از مظاهر فرهنگ عامه که برای گره‌گشایی و شرح برخی بیت‌های شاعران می‌تواند مؤثر باشد، «اصطلاحات عامیانه» است. منظور از «اصطلاح عامیانه» در این پژوهش، واژه‌ها و ترکیب‌هایی است که بیشتر در حوزه زبانی یک منطقه خاص برای انتقال بهتر معنا و تأثیر بیشتر در مخاطب به کار می‌روند و در زبان رسمی چندان رایج

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

نیستند. یکی از کسانی که برخی از اصطلاحات عامیانهٔ محیط زندگی خود را وارد شعر کرده، نظامی گنجوی است. بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد خاستگاه برخی از این اصطلاحات، فرهنگ عامیانهٔ ترکی آذربایجانی است. با آگاهی از بستر فرهنگی و نوع کاربرد این اصطلاحات، می‌توان درکی کامل‌تر از برخی بیت‌های نظامی به‌دست آورد. در ادامه به بررسی تعدادی از اصطلاحات عامیانه که برگرفته از فرهنگ آذربایجانی است، می‌پردازیم.

پیش‌نظامی به حساب ایستند او دگر است، این دگران کیستند

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸ ب، ص. ۳۷)

شاعر در این بیت به برتری خود در مقابل شاعران دیگر اشاره دارد. وحید دستگردی در شرح این بیت، تنها به مصراع نخست پرداخته است: «ستاینده‌گان دیگر در مقابل نظامی حساب پس می‌دهند یا از او حساب می‌برند و به نشانهٔ ادب در مقابل او می‌ایستند و قدرت نشستن ندارند» (همان، ص. ۳۷، پانوش ۱)؛ درحالی که جملهٔ «این دگران کیستند» در مصراع دوم نیازمند تأمل است. این جمله در زبان فارسی به‌صورت عامیانه «این‌ها دیگر کی هستند/ اینا دیگه کی‌اند» برای اظهار تعجب یا ناامیدی از رفتار یک فرد یا گروه به‌کار می‌رود که در این بیت معنای موجهی ندارد، چراکه نظامی از دیگر شاعران اظهار تعجب نمی‌کند؛ بلکه به‌دنبال تفاخر و بیان برتری خویش در قیاس با آنان است. در فرهنگ آذربایجان ایران برای ناچیز قلمداد کردن فرد یا گروهی در مقایسه با فرد یا گروهی دیگر، اصطلاح «بونلار کیم‌دیگر» به معنی «این‌ها کیستند» مانند جملهٔ مقابل به‌کار می‌رود: «سَنین یائنن دا بونلار کیم‌دیگر»، یعنی «در قیاس با تو اینها کیستند/ هیچ هستند». این اصطلاح کاربردی شبیه به اصطلاح «این‌ها که کسی نیستند» دارد. با درنظر داشتن این اصطلاح، معنای بیت این‌گونه خواهد بود: «شعراي ديگر در

قیاس با نظامی کیستند (هیچ هستند)، آن‌ها بایستی در حضور او به نشانه احترام بایستند». نکته دیگر درباره این بیت، این است که جمله «او دگر است» در این بیت می‌تواند ترجمه اصطلاح «او باشقا دی» به معنای «او دیگر است» باشد. این اصطلاح برای بیان تمایز و برتری به کار می‌رود.

باز به بط گفت: که صحرا خوش است گفت: شبت خوش که مرا جا خوش است
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۷)

این بیت در بی‌وفایی دنیا و لزوم اعراض از آن سروده شده است. آنچه در این بیت بیش از هر چیز جلب توجه می‌کند، اصطلاح «شبت خوش» و معنای آن است. وحید دستگردی در شرح خود اشاره‌ای به این اصطلاح ندارد: «تعریض به اهل دنیا است که اگر به آن‌ها بگویی آخرت خوش است، می‌گویند: دنیا برای ما بهتر است» (همان، ص. ۱۲۷، پانویس ۶). وی به دلیل عدم آشنایی، آن را ضرب‌المثل دانسته است (همان، ص. ۱۸۷). این اصطلاح جزو مواردی است که در فرهنگ عامه آذربایجانی تا به امروز باقی مانده است و با استفاده از آن، می‌توان بیت را تبیین کرد. اصطلاح «گنجن خیر اولسون/ صوبحون خیر اولسون» به معنای «شبت بخیر یا صبحت بخیر» زمانی به کار می‌رود که «ادعای طرف گفت‌وگو قابل قبول نبوده و تا حدودی مضحک باشد» یا «طرف مقابل منظور گوینده را دیر دریابد». این اصطلاح تا حدودی معادل اصطلاح عامیانه «کجای کاری!» است. با این توضیحات مفهوم بیت بدین صورت خواهد بود: «باز به بط گفت که صحرا جایی خوش است. بط در پاسخ گفت: جای من (همین جایی که هستم) خوش‌تر است و تو از درک آن عاجزی و متوجه نیستی».

گـر دل خورشید فروز آوری روزی از یمن روز بـه روز آوری

(نظامی گنجوی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۷)

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

کاربرد و معنای اصطلاح «به‌روز آوردن» در این بیت نیازمند توضیح است. وحید دستگردی بدون توجه به این اصطلاح و نقش آن در بیت، چنین نوشته است: «دلی پیدا کن چون خورشید روشن و با هدایت وی از کارگاه جسمانی بیرون رو تا از این روز سیاه به روز سپید عالم جان بازرسی» (نظامی گنجوی، ۱۳۸۸، ص. ۱۳۷، پانوش ۳). عبارت مورد نظر با تکیه بر بار معنایی و فرهنگی «روز»، معنای موجهی نخواهد داشت. اصطلاح عامیانه «گونهٔ چئنخارتماق» به معنای «به روز درآوردن» برای بیان سعادت‌مند شدن در شرح بیت راه‌گشا خواهد بود، برای مثال گفته می‌شود: «فلانی گونهٔ چئنخب» به معنی: «فلانی به روز درآمده»؛ در اصطلاح یعنی «فلانی سعادت‌مند شده است». یا «فلانی‌نی گونهٔ چئنخاردئب» یعنی «فلانی را به روز درآورده است» و مراد این است که فردی، موجب سعادت فردی دیگر شده است. با این توضیح، معنی بیت این‌گونه خواهد بود: «اگر دلی متعالی داشته باشی، روزی از وضعیت فعلی بالاتر رفته و به سعادت خواهی رسید». با در نظر داشتن چنین معنایی، بخش «از این روز سیاه به روز سپید برسی» در شرح وحید دستگردی درست نخواهد بود.

یکایک هرچه می‌دانم سر و پای بگویم با تو، گر خالی بود جای
(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰، ص. ۶۷)

«سر و پای گفتن» در این بیت مبهم است، زیرا چنین کاربردی در هنجار زبان و سنت شعر فارسی معمول نیست. همانگونه که از معنای کلی بیت مشخص است، این واژگان در معنای اصطلاحی «همه چیز را گفتن» به کار رفته‌اند. چنین معنایی برای «سر و پا و موارد مشابه» در لغت‌نامه‌ها ذکر نشده است. برای ادای چنین منظوری، عبارتی مانند: «سیر تا پیاز قضیه را گفتن» به کار می‌رود. چنین معنایی برای این واژگان، می‌تواند تحت تأثیر اصطلاح عامیانه «باش دان آیاقا» به معنی «از سر تا پا» شکل گرفته باشد.

به عنوان مثال گفته می شود: «هر زادی باش دان آياقا دئديم» یعنی؛ همه چیز را از سر تا پا (به طور کامل) گفتم.

دانش طلب و بزرگی آموز تا به نگرند روزت از روز

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۱، ص. ۴۵)

این بیت نصیحتی از نظامی به فرزند خویش برای دانش اندوزی است. وحید دستگردی درباره این بیت و اصطلاح «روزت از روز» توضیحی ندارد. این اصطلاح که در زبان فارسی بی سابقه است، کاربردی در حدود «روز به روز» یا «هر روز بیشتر از دیروز» دارد. گویا شاعر در خلق این بیت به اصطلاحی نظر داشته که تا به امروز نیز باقی مانده است. در منطقه آذربایجان برای ادای چنین منظوری، اصطلاح «گۆن دن گۆنه» یا «گۆن به گۆن» به معنای تحت اللفظی «روز از روز» و معنای اصطلاحی «هر روز بیشتر از دیروز» به کار می رود. با در نظر گرفتن این اصطلاح، معنای بیت به این صورت خواهد بود: «در پی دانش و بزرگی باش تا روز به روز بر مقبولیت تو افزوده شود».

در سَلّه بام و در گرفته می زیست چو مار سرگرفته

(همان، ص. ۱۳۷)

این بیت در توصیف وضعیت لیلی است هنگامی که متوجه می شود باید با ابن سلام ازدواج کند. نظامی در این بیت، زندگی لیلی را که تفاوتی با جان کندن و مرگ ندارد، به مار سرکنده ای تشبیه کرده که درون سلّه انداخته شده و در حال جان کندن است. وحید دستگردی بیت را به درستی اینگونه دریافت کرده است: «مانند مار که سرش را زده و تنه او را در سلّه در بسته گذاشته باشند زندگی می کرد» (همان، ص. ۱۳۷، پانوش ۲). ثروتیان مفهوم «ماری که سر او را گرفته اند و راه رهایی ندارد» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۴۱۷) را برای این اصطلاح ارائه کرده که چندان مناسب نیست؛ چرا که «سرگرفته» برای مار بیان کننده وضعیتی مانند «مار زخمی» است نه مار گرفتار. معنای «سربریده» در زبان

نموده‌هایی از فرهنگ عامهٔ آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران

فارسی در حدود جست‌وجوی این پژوهش برای واژهٔ «سر گرفته» بی‌سابقه بوده و در منابع نیز معانی دیگری مانند: سربسته، محکم و... ذکر شده است (ر.ک. دهخدا، ذیل سرگرفته). اصطلاح عامیانهٔ «باش آماق/ کله آماق» به معنی «سرگرفتن»، در معنای بریدن/ قطع کردن در شرح این بیت مفید خواهد بود. با درنظر گرفتن این اصطلاح، معنای مصراع دوم بدین صورت خواهد بود: «مانند ماری بود که سرش را جدا کرده‌اند و به خود می‌پیچد و در حال مرگ است».

۴. نتیجه

شناخت فرهنگ عامهٔ اقوام مختلف ایران و درک ظرائف و دقائق آن‌ها یکی از ابزارهای روشنگرانه برای پی بردن به زوایای ناشناخته و در نتیجه درک بهتر آثار کلاسیک فارسی است، چراکه فرهنگ عامه با قدیم‌ترین فرم زبانی خود به‌کار می‌رود و دچار کم‌ترین دگرگونی در مسیر تحولات زبانی می‌شود. ظهور نمودهای فرهنگ عامه مانند ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانه در کلام شاعران، نشان‌دهندهٔ رواج و قدمت آن‌ها در محیط زندگی آن‌ها یا وام‌گیری از اقوام و فرهنگ‌های مختلف است که خود حاکی از تسلط شاعر بر فرهنگ‌های دیگر است. در این پژوهش از منظر ادبیات عامیانهٔ منطقهٔ آذربایجان به شعر نظامی نگریسته و با درنظر گرفتن رویکرد «تأثیر فرهنگ عامه بر شعر»، بخشی از ضرب‌المثل‌ها و اصطلاحات عامیانهٔ به‌کار رفته در شعر نظامی را بازخوانی کرده و به تبیین جزئیات برخی بیت‌ها پرداخته‌ایم.

براساس نتایج این تحقیق، بخشی از ضرب‌المثل‌های شعر نظامی که شارحان و مؤلفان کتب ضرب‌المثل آن‌ها را جزو مثل‌های منظوم دانسته‌اند، لزوماً جزو مثل‌های منظوم و ابداعی او نیستند؛ بلکه باید آن‌ها را ضرب‌المثل‌های غیرمنظومی دانست که در فرهنگ محیط زندگی نظامی رایج بوده و در شعر او به‌صورت منظوم به‌کار رفته است.

ازجمله این ضرب‌المثل‌ها که به صورت تحت‌اللفظی و نزدیک باصل، نقل به مضمون یا نقل مفهوم در شعر نظامی به کار رفته، عبارت است از: «فلانی مانند بره است»، «لایق ریختن آب بر دست او هم نیست»، «کار کرده، کرده باشد»، «جان است، سنگ نیست»، «کسی که خر را بالای بام برده، پایین آوردنش را هم بلد است»، «زبان یک تکه گوشت است»، «خر را برای چه به عروسی می‌برند؟ برای حمل آب»، «مال هر کس بیشتر است، روزگارش سیاه‌تر است»، «چشم از چشم شرم می‌کند»، «رویش از سنگ است»، «سنگ بر سر کسی انداختن»، «به در افتادن».

از دیگر مظاهر فرهنگ عامه، «اصطلاحات عامیانه» است. با توجه به یافته‌های این پژوهش، برخی از اصطلاحات شعر نظامی جزو اصطلاحات عامیانه‌ای است که در فرهنگ‌ها ثبت نشده و کم‌تر در زبان فارسی سابقه دارد، ولی در فرهنگ آذربایجان هنوز رایج است. ازجمله این اصطلاحات عامیانه که در مقاله حاضر به آن پرداخته شده، این‌هاست: «این‌ها کیستند»، «شبت بخیر یا صبحت بخیر»، «به‌روز آوردن»، «سر و پای گفتن»، «روزت از روز» و «سرگرفته».

منابع

- الهامی، ف. (۱۳۷۶). بررسی جلوه‌های فرهنگ عامه در شعر نظامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس.
- انوری، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- بهمینار، ا. (۱۳۸۱). داستان‌نامه بهمیناری. تهران: دانشگاه تهران.
- بیرونی، ا. (بی‌تا)، التفهیم لائائل صناعه التنجیم. به کوشش ج. همایی. تهران: انجمن آثار ملی.
- بیگ باباپور، ی. و شکرخدایی، ا. (۱۳۹۶). پاره‌ای از جان. تهران: تک درخت.
- پناهی سمنانی، ح. (۱۳۷۹). فرهنگ و عامه و فرهنگ عامه. دانش و مردم، ۲، ۲۰۵-۲۰۶.

- نموده‌هایی از فرهنگ عامه آذربایجان در شعر... _____ محمدیاسر صفی‌لو و همکاران
- پورقاسمی، س. (۱۳۸۱). *بررسی اعتقادات عامه در خمسه نظامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تربیت معلم تهران.
- ثروت، م. (۱۳۷۲). واژه‌ها، مفاهیم و امثال ترکی در آثار حکیم نظامی. *مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی*. ج ۳. تبریز: دانشگاه تبریز.
- جعفری، م. (۱۴۰۰). *درآمدی بر فولکلور ایران*. تهران: جامی.
- خاقانی، ب. (۱۳۷۳). *دیوان*. به کوشش ض. سجادی. تهران: زوار.
- خرم، م. (۱۳۶۲). *امثال و حکم در خمسه نظامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- دهخدا، ع.ا. (۱۳۹۰). *امثال و حکم*. تهران: امیرکبیر.
- ذوالفقاری، ح. (۱۳۸۸). *فرهنگ بزرگ ضرب‌المثل‌های فارسی*. تهران: معین.
- ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۱). کاربرد ضرب‌المثل در شعر شاعران ایرانی. *پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی (گوهرگویا)*، ۱(۲۱)، ۹۵-۱۲۲.
- رادویانی، م. (۱۳۸۰). *ترجمان‌البلاغه*. به اهتمام ا. آتش. ترجمه ت. سبحانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زرین‌کوب، ع. (۱۳۷۲). *پیرگنج در جست‌وجوی ناکجاآباد*. تهران: سخن.
- زلهایم، ر. (۱۳۸۱). *امثال کهن عربی*. ترجمه ا. شفیعیها. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شفیعی کدکنی، م. (۱۳۷۵). *صورخیال در شعر فارسی*. تهران: آگاه.
- غیبی، م.ر. (۱۳۸۳). *بررسی نوادر فرهنگ عامه در خمسه نظامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز.
- کرمی قره‌بابا، س. (۱۴۰۱). معرفی ضرب‌المثلی فراموش‌شده در هفت‌پیکر و بررسی ابعاد اسطوره‌شناختی و فولکلوریک آن. *فصل‌نامه تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی*، ۵۲، ۱۶۲-۱۸۹.
- محبوب، م.ج. (۱۳۸۲). *ادبیات عامیانه ایران*. به کوشش ح. ذوالفقاری. تهران: چشمه.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۳، شماره ۶۳، مرداد و شهریور ۱۴۰۴

نظامی، ا. (۱۳۸۷). هفت پیکر. تصحیح ح. وحید دستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۸۸ الف). شرف‌نامه. تصحیح ح. وحید دستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۸۸ ب). مخزن‌الاسرار. تصحیح ح. وحید دستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۹۰). خسرو و شیرین. تصحیح ح. وحید دستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۹۱). لیلی و مجنون. تصحیح ح. وحید دستگردی. به کوشش س. حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۸۰). هفت پیکر. تصحیح ب. زنجانی. تهران: قطره.

نظامی، ا. (۱۳۸۶). خسرو و شیرین. تصحیح ب. ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

نظامی، ا. (۱۳۸۹). لیلی و مجنون. تصحیح ب. ثروتیان. تهران: دانشگاه تهران.

هدایت، ص. (۱۳۷۸). فرهنگ عامیانه مردم ایران. تهران: چشمه.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۶). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: هما.

References

- Al-biruni, A. (n.d). *An understanding of the early years of astrology* (compiled by J. Homayi). Society of the National Heritage.
- Anvari, H. (2002). *The great dictionary of Sokhan*. Sokhan Press.
- Bahmanyar, A. (2002). *Bahmanyari's storybook*. Tehran University Press.
- Beig Babapour, Y., & Shokrkhodaei, E. (2017). *A part of the soul*. Tak Derakht Press.
- Dehkhoda, A. (2011). *Proverbs and adages*. Amir Kabir Publication.
- Elhami, F. (1997). *Studying the manifestations of folkloric elements in Nezami's poem*. MA thesis, Faculty of Humanities, Tarbiat Modarres University, Tehran.

- Gheybi, M. (2004). *Studying infrequent folkloric elements in the Khamse_ye Nezami of Ganja*. MA thesis, Faculty of Literature and Foreign Languages, Tabriz University, Tabriz.
- Hedayat, S. (1999). *Folk culture of the Iranian people*. Cheshmeh Press.
- Homayi, J. (2007). *Rhetoric and literary arts*. Homa Press.
- Jafari, M. (2021). *An introduction to Iranian folklore*. Jami.
- Karimi Gharehbaba, S. (2022). Introducing a forgotten proverb in *Haftpeykar* and studying its mythological and folkloric Aspects. *Quarterly Journal of Interpretation and Analysis of Texts of Persian Language and Literature*, 14(52), 162-189.
- Khaghani, B. (1994). *divan*. fourth edition (edited by Z. Sajjadi) Zavvar Press.
- Khorram, M. (1983). *Proverbs and adages in the Khamse Nezami*. MA thesis, Faculty of Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman.
- Mahjoub, M. (2003). *Folk literature of Iran* (edited by H. Zolfaghari). Cheshmeh Press.
- Nezami, E. (2002). *Haftpeykar* (edited by B. Zanjani). Tehran University Press.
- Nezami, E. (2007). *Khosrowo Shirin* (edited by B. Servatiyan). Amir Kabir Publication.
- Nezami, E. (2008). *Haftpeykar* (edited by H. Vahid Dastgerdi). Ghatreh Press.
- Nezami, E. (2009). *Makhzanulasrar* (edited by H. Vahid Dastgerdi). Ghatreh Press.
- Nezami, E. (2009). *Sharafnameh* (edited by H. Vahid Dastgerdi). Ghatreh Press.
- Nezami, E. (2010). *Leily and Majnun* (edited by B. Servatiyan). Tehran University Press.
- Nezami, E. (2011). *Khosrow and Shirin* (edited by H. Vahid Dastgerdi). Ghatreh Press.
- Nezami, E. (2012). *Leily and Majnun* (edited by H. Vahid Dastgerdi). Ghatreh Press.
- Panahi Semnani, H. (1990). Culture and people and folklore. *Knowledge and People*, 2, 205-206.
- Purqasemi, S. (2002). *Studing the common believes in Khamseye Nezami*. MA thesis, Tarbiat Mo'alem University, Tehran.
- Raduyani, M. (2002). *Tarjuman Al-Balaqah* (edited and annotated by A. Atash, translated by T Sobhani). Tehran University Press.
- Serwat, M. (1993). Turkish words, concepts and proverbs in the works of Hakim Nezami. *Proceedings of the International Congress on the Ninth*

Century of the Birth of Hakim Nezami of Ganjav, Volume 3, Tabriz University, Tabriz.

Shafiei Kadkani, M. (1996). *Imagination in Persian poetry*. Agah Publication.

Zarrinkoob, A. (1993). *Pir of Ganja in the search of nowhere*. Sokhan Press.

Zelheim, Rudolph. (2002). *Ancient Arabic proverbs* (translated into Farsi by A. Shafe'iha). Iran University Press.

Zolfaghari, H. (2009). *Great dictionary of Persian proverbs*. Moein Press.

Zolfaghari, H. (2012). The use of proverbs in the poetry of Persian poets. *Language and Literature Research Journal (Gohar-e Guya)*, 6(1), 122-95.